

փացի) Արտանէս՝ էառ զհիւսիսային կողմանս և զարևմտականսն. այլ ապա՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ ի Տիգրասնայ, որ ամենայնի տէր եղև: Բազմա, յեղանակ բազդ՝ զկեանս սորա (Տիգրասնայ) փոխիւնեաց. զի յառաջագոյն եղև պատանդ առ Պարթևս, ապա աղատութիւն եգիտ ի նոյանէ, ընկալեալ վարձս եւթանասուն հոգիտս զՀայաստանի. և զօրացեալ կալաւ պայսս սրով իւրով և զնոցայսն յաղարտ վարեալ գերիներ՝ որ զնինսոսիւ և զԱրբեշաւ կային տեղիսն: Ընդ հարկաւ նուաճեաց և զԱրտապատիւնացին և զԳորդիւացին, ընդ նմին և զՎնայեալ մասն Միջագետաց, և զԱսորիս և զՓիւնիկէ, անցեալ ընդ Եփրատէս, կալաւ բռնութեամբ ուժով: Բայս չափ ամբարձեալ, և քաղաք ևս կառուցց մօտ առ Իբեռիաւ ընդսա և ընդ Եփրատական կամուրջս ի միջի, զոր անուանեաց Տիգրանոկերտա. յերկոտասան քաղաքաց Հելլենացոց՝ զոր յաղարտ վարեալ էր՝ ածեալ բնակեցոյց անգոր զբնակիչսն: Ելն եհաս Լուկուլլոս՝ որ ճակատ մէջէր յայն, ժամ ընդ Միթրիդատեայ, և զբնակիչսն յիւրաքանչիւր տունս արձակեաց, և զկազմածն՝ որ չև ևս էր ի գլուխ ելեալ՝ հիմն ի վեր տապալեաց, և եթող զոյգն ինչ չէնս. վանեալ վկանդեաց զնա և յԱսորոց երկրի անդ և ի փռնիկաստան: Չնա յաջորդեաց Արտաւազդ. որ աջողութեամբ յօրանայր՝ յորժամ միա միտն էր ընդ Հռովմայեցոց իշխանու-

թեամբ. այլ իբրև մատն եղև Անտոնիոսի առ Պարթևս ի պատերազմին, եւ լոյծ զվրէժսն: Քանզի վարեալ ածաւ յԱլեքսանդրիա կալանաւոր ձաղեալ, և ի քաղաքի անդ եկաց ի դիպահոյ. և ապա ի բորբոքել Ալեքսիական պատերազմին՝ սպանաւ: Եւ նորա բազումք իշխեցին՝ որ հպատակ կային Կեսարու և Հռովմայեցոց, որպէս և այժմս է:

ԺԶ. Արդ ամենայն գիցն Պարսից պաշտօն տանին և Մարք և Հայք. իսկ առաւել իմն Հայք պաշտեն զԱնաթոիս, տաճարս կանգնեալ ի տեղիս տեղիս, և յԱլիքիսինի՝ ուր զոհեն նմա ծառայս և աղախնայս. և այս չեն ինչ զարմանք. զի և զգոտորս իւրեանց նմա նուիրեն ըզկոյսս՝ աւագանի և ազատ մարդիկ աշխատհին. զի օրէնք են նոցա, զկնի հարուստ մի ժամանակս անդ պոռնկելոյ՝ հաստիլ յարս և խօսել յամուսնութիւն. քանզի ոչ ումեք անարժան թուի ընդ այնպիսուս՝ զուգեղ կնոյ: Չսոյն զայս ձև օրինակի պատմէ և Երողոտոս զիւզացի կանանց՝ եթէ ամենեքին ի պոռնկութիւն տան զինքեանս: Եւ զՀոմանիս իւրեանց այնպէս քաղցրութեամբ տաժեն, մինչև հիւրոյթս ևս տալ, և պարգևս առաւել ընձեռեն ինքեանք քան առնուն ի նոցանէ՝ որպէս եթէ յառաջորդն շահուցն մատակարարեալ նոցա զայդ ամենայն. և ոչ զամենայն հիւրան ապաշխականեն միօրինակ, այլ որ առաւել ի նմին պատուի ընդ նոսա իցեն հաւասարք:

ԱԳԱՔԱՆԳԵԼՈՍ ՀՍՏ ԱԼՔՐԷՏ ԿՈՒԴՇՄԻՏԻ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՈՅ:

(Իրազմովէպ, հատոր 12, էջ 297):

Աղաքանգեղոսի յառաջաբանը: — Հայերէնին ճոխ յառաջաբանն ¹ եօթն

1 Եօթն ձեռագրաց երկուցն միայն՝ առ յառաջաբանը ունին որ ինչուան հիմայ տպագրութեանց մէջ կը պահուէր: Երկայն ալլաբանութեանք՝ արեւելոյ մը համար ալ չափազանց չբըջաբանութիւններն՝ ծածկուած են կերպով մը հայերէնի վայելուչ շարագրութեամբ, ընտիր զարմուսնեանով, բարդ բառից կորովութեամբ:

ձեռագրաց երկուքի մէջ միայն կը զբաւ-

որովք չոխ է: Վաւերականութեան վրայ տարակոյս չկայ: Զնոք Գլակ ժամանակին մատենագիր, Մովսէս Խորենացի և Խորենացոյն ժամանակակիցն՝ Վաղար Փարպեցի և այլք ստեպաս յառաջաբանը կ'ազնարկեն: Սակայն կան դեռ շատ մթութիւնք, երկբայականք և գրչասխալք, որ իմաստին և հնութեան փնտս կը բերեն: Ի. Կալ. Ագաթ. էջ. 201:

նուի իր բովանդակ ընդարձակութեամբն, ուստի առին Մխիթարեանք և հրատարակեցին: Կասկածելի է յառաջաբանը՝ թէպէտ և Մխիթարեանք փութացին ապացուցանել թէ նոյն յառաջաբանէն քաղեր է Մովսէս Խորենացի և մանաւանդ Ղազար փարպեցի¹, լանկլու այս կասկածն ուզեց հաստատել յառաջաբանին յոյն թարգմանութեան մէջ պակսելով: Դիտեց և տեսաւ² թէ յունարէն թարգմանութեան առաջին գլխոյն առաջին պարբերութեանն սկիզբը՝ քիչ մը հաւատարիմ կը մնայ հայ յառաջաբանին անդէպ յարասութեանը, բայց ետքը աւելի սահուն և համառօտ է քան զնազդին ճոռմովիւնը: Յառաջաբանին հեղինակը կը նմանցնէ զխուզարկու պատմագիրն օգտախնդիր վաճառականի, որ ծովալաճ՝ մահուան վտանգն աչք կ'առնու գանձ ժողովելու նպատակաւ: Բայց մինչդեռ բնագիրն այս բաղդատութիւնը կ'ընդարձակէ ու կ'ընդլայնէ առաւելաւն հանդերձ, վաճառականին տունը բերած գանձերը հեղինակին երկասիրութեանը արգասեաց հետ բաղդատելով, և ետքը գրքին բովանդակութիւնը կ'ընէ, յոյն թարգմանիչը կը փութայ համառօտ լինցնել այս բառերով. « Ես այսպիսի գոգցես անդունդս խորոց և իմ միջամուխ լեալ, 'ի տուր, ևսուս Հայաստան աշխարհի, բուռն հարից 'ի գիր արձանացուցանել զեղեալն և զգործեցեալս յաշխարհին Պարսից և 'ի Հայոց, և զմարտս պատե. բազմայն զոր ետուն ընդ միմեանս »: Աս ալ նոյն համառօտութեանց մէկն է՝ որով յոյն թարգմանիչը շատ տեղ իր

ճաշակը կը ցուցնէ: Մենք այն տեղեկութիւնները զորս հեղինակն յառաջաբանին մէջ իր վրայ կուտայ՝ պիտի գործածենք իբրեւ բոլորովին հաւասարազօր պատմութեան ամբողջական բովանդակութեանը:

Ագաքանգեղոսի վրայ ունեցած ծանօթութիւնք: — Հեղինակը ինք զինքն Ագաթանդեղոս կը կոչէ, հռովմայեցի ծննդեամբ, յոյն և լատին դպրութեան հմուտ և յարուեստէ երազագիր (էջ. 19). Տրդատ թագաւորին հրամանաւ կը գրէ, ոչ թէ 'ի համբաւուց տեղեկացեալ՝ այլ ականատեսն կերպարանացն և առնիթերակայ հոգևորական վործոցն. զայս կը յեղյեղէ ամենայն վատահոլութեամբ (էջ 19. գլ. 172 - էջ 661. գլ. 172 - էջ 662): Իսկ Պապէպօր³ ամբողջապէս խաբէական գրուածք մը կը համարի. բայց իր յաջորդները գոհ չեղան, և Ստիլտինկ՝ Լանկլուայէն արգիսկնորոգեալ ենթադրութիւնը² ընդունեցաւ, թէ աս խառնակ գրուածքն կորսուած հին գրքէ մը քաղուած ըլլայ, որուն հեղինակն իր աւանգած դիպացը ստուգիւ ականատես է: Աս ենթադրութիւնը ազգային կարծեաց աչք գոցել մ'է, որ յաւանդութենէ պատմագիր կը ճանչնայ զԱգաթանդեղոսն և հայկական մատենագրութեան նահապետ: — Բայց գրուածքին վրայ միայն վեր 'ի վերոյ ականարկողն ալ կը տեսնայ որ նահատակելի սրբոց կենաց տոկոնութիւնը, անոնց խօսքերը գրող ստէպ յիշուած երազագիրը³, կուսանաց արքայազուն ըլլալը, որ բռնակալի մը ախտաւոր կրքէն ազատելու համար օտար աշխարհ կը փախչին, ապաշխարող թագաւորի մը իր հպատակացը հետ մէկ տեղ Սրբոյն քարոզութեանը ունկընդրութիւնը՝ ուղիղ ճաշակի ընդգէմըլլալը, ապաշխարողաց թուոյն չափազան.

¹ Acta. SS. I. 1. pag. 309.

² Langlois. I. 100. 192.

³ Գլ. 45 - էջ 89. Գլ. 75 - էջ 140. հայերէնը տեղ տեղ ափսիսալ գրիւ և տեղ մ'ալ եւրոպիւ բառը կը դործածէ յոյն բառին տեղ, զոր հերմանացին երազագիր կը թարգմանէ:

¹ Ըստ գերմանացւոյն գիտելի են Փարպեցւոյն հետեւեալ խօսքերը որ շատ նմանութիւն ունին Ագաթանդեղոսի յառաջաբանին իմաստին հետ: « Յւ արգ՝ յահագին այսպիսի մահուս գերծեալ անմիջ շահաժողով ընչասիրոցն, և հասեալք ևեթ խնդրոյն տենչիցն՝ որում ուշ աւարեաւ բազման, մուսացալ զվիտան՝ բերեալ օգտիւքն զուարճանան. իսկ որչափ ևս առաւել գոտանիցին գանձուն յաւիտենիցն ժառանգաւորք (Փարպ. Գ):

² Vict. Langlois; Collec. des hist. anciens et modernes de l'Arménie. I. pag. 99.

ցութիւնը, յայտնի կը կրկնեմ թէ աս
ամէն բաներու վրայ ականարկ մը ձգե-
լով՝ բաւական է մէկէն ճանչնալ թէ հին
վկայաբանութեան անխախտ դրութիւ-
նը քարոզող մէկն է Ագաթանգեղոս :
Յոյն օրինակին խորագիրն « վկայաբա-
նութիւն Ս. Գրիգորի » իր պարզու-
թեամբը բանին էութիւնը աւելի սրու-
ղուրս կը ցատկեցընէ, քան թէ հայկա-
կան վերնագիրն « Պատմութիւն մեծին
Տրդատայ և քարոզութեան սրբոյն
Գրիգորի Լուսաւորչին » : Գեղին բու-
վանդակութիւնը վիպասանութիւն մ'է,
որ դրութեան արտաքին ձևէն ալ կ'ե-
րկի. ականատես ըլլալու էր՝ որպէս զի
տուած տեղեկութիւնները բարի վկա-
յութեան վրայ հիմնուած ըլլային. սուրբ
թագաւորին հրամանաւ գերելու էր՝
գրուածը վաւերացընելու համար. երա-
գագիր ըլլալու էր՝ որովհետև այնպիսւոյն
միայն կարելի էր սրբոց բարեպաշտա-
կան երկայնաբանութեանցը զուգըն-
թանալ. հռովմայեցի ծագումն, յոյն և
հռովմայեցի դպրութեան հմուտութիւն
ունենալու էր՝ վասն զի ուղիղ խօսելու
և անխաղախ երաշխաւորելու համար
աս բաներս կարևոր էին. հուսկ ուրեմն
Ագաթանգեղոս կոչուի՝ վասն զի Գրիս-
տոնէութեան ի Հայաստան մտնալուն
« աւետիսն » կու տայ :

Գրութեան ոճն ալ հին վկայաբանու-
թեանց յատուկ է. Տրդատ թագաւորին
քարտուղարն այնչափ հեղինակու-
թիւն ունի՝ որչափ Ս. Գեորգիոս Պատի-
քատէս ծառայն, և ուրիշ անթիւ մա-
տենագիրք՝ որոց անուանք վկայաբա-
նութեանց սկիզբը կամ վերջը կը յի-
շուին : Խօսքերնիս պարզապէս սովորա-
կան մատենագրական ոճոյն վրայ է,
որ՝ արգար խօսելով՝ լատին ծանօթ
գրութեանքն աւելի բան մը գրեթէ չու-
նի, զոր միջնադարեան բանաստեղծք
սիրով կը գործածէին. խաբէութիւն
ըլլալուն վրայ խօսելն իսկ աւելորդ է :
Ագաթանգեղոս այնչափ քիչ ջանացեր
է իր կեղծ պատրուակն պարտրկելու, որ
հետեւեալ երեսներուն մէջ իր վրայ տե-
ղեկութիւններ տալէն ետքը կը յաւել-

ցրնէ թէ « հարցեալ զհայրենական մա-
տենաւն պատմեցի նոցա... յնքեր-
ցեալ զթորոգումնայ ազգիս զՀայաս-
տան աշխարհիս զատուածապարգե-
ւաշնոնաց աշնտարանին քարոզելոյ
բանին կենաց » : Է սպասած որ ի հռով-
մայեցի և յոյն դպրութեան հմուտ ժա-
մանակակից մը ըլլալն ըստ դրոյն հասկը-
ցուի : Յայտնի է ուրեմն թէ Ագաթան-
գեղոսի ստոյգ ծագումն փնտռելու հա-
մար պէտք է այն կեղծ թափանցիկ դի-
մակէն դիտել կատարեալ կերպով :

Ո՞վ է ուրեմն Ագաթանգեղոս. — Ա-
գաթանգեղոս հռովմայեցի է. աս բանս
անկէ ալ յայտնի է որ ուր որ պատմա-
կան դէպքերն հայ հոգոյն վրայ կը պա-
տահին՝ աշխարհագրական հմուտ տե-
ղեկութիւն կայ. իսկ երբոր փորձ կ'ը-
նէ Հայաստանէն դուրս վազելու՝ իր
նկարագրութիւնները առասպելական
և մութ են : Արքունի քարտուղար է՝
այլ եկեղեցական մը, ինչպէս գրուած-
քին ոճէն բաւականապէս կը հասկը-
ցուի : Իսկ Ագաթանգեղոսէն մտադրու-
թեամբ յիշուած խորամուկ և Տրդատայ
պատերազմաց ստորագրութեանց նպա-
տակն է պատմական փոփոխութիւն մը
տալ Սրբոյն բերանը զրած երկայն քա-
րոզութեանը. և անով հայ մարտիկ
գիւցազին ասպարիւրին մէջ երկայն քա-
րոզութիւնք ընկերցողին շարժառիթ
կ'ըլլան գործոյն ամբողջութեան օգուտն
ալ զգալու : Դասակարգութեան տիրող
ուրիշ կը ցուցնէ յայտնապէս թէ հեղի-
նակն քահանայ է, և ոչ ժամանակա-
կից, մանաւանդ թէ իր և աւանդած
գիպացը մէջ ժամանակի մը մեծ միջոց
կայ : Աս բանս Հայոց կաթողիկոս բառին
տեղ պատրիարք (հայրապետ) բառը
գործածելէն յոյսնի է, որ հայ բնա-
գիրն մի՞ անգամ մը միայն իրրե բնա-
կան տիտղոս կը գործածէ (էջ. 23) և
երկու տեղ (Գլ. 161 - էջ. 645. Գլ.
165 - էջ. 650) փոխանակ անոր արք-

1 Թէպէտև Գլ. 161 Խաւաքի Թարգմանիչն
պատրիարքութիւն բառը գործածեր է (էջ 187),
բայց հայերէնի մէջ (643) կաթողիկոսութիւն
բառն է (Մատթ. Հեղ.) :

և պիսկոպոս բառը կը գործածէ և յոյն օրինակին պէս ստեպ ներքի չէ համարած աս գործածութիւնը¹։ բայց հայ կաթողիկոսութիւն բառը կեսա-
րիոյ ամօռէն բաժնուելէն առաջ (378) մէկուն մտքէն ալ կարծեմ չէ անցած այսպիսի նշանակութեամբ մը գործածել։ Աս խօսքերն ալ բան մը կը նշանակին։ «Յայն յանսպառու յանվարա-
ճան հատուցմունն, յանկէտ և յան-
ժամանակ յանթիւ, յաւուրն ընտրու-
թեան դարին մտելոյ եօթներորդին»։ Ի-
բրև հանդուցանէ զամենայն վաստա-
կաւորս իւր, և պարգևեցէ իւրով մե-
ծութեամբն (Էջ 64) »։

Հին եկեղեցւոյ² կարծիքն էր թէ ար-
դի աշխարհս վեց հազար տարի պիտի
տևէ և անկէ վերջ հազարամեայ թա-
գաւորութիւն պիտի սկսի։ Շատ փո-
փոխութիւն կրեց աս կարծիքն ժամա-
նակաւ, երբ ականյալութեան համեմատ
կըր չպատահեցաւ, և ինչուան յոյն
կիրթմանին նոյն իմաստն ամենակին
տարբեր հասկըցեր³ է։ Այն ատենի Հա-
յաստանի մէջ գործածական թուակա-
նին համեմատ որ 200 տարուան շրջ-

1 *ἡ ἡμετέρα καὶ ἀπολλύσεται* (Իբն-ժալէ) և ար-
գել-ժալ) բաւերուն յիշատակութիւնը (Գլ. 154)
կը ցուցնէ թէ 423 էն (յորուժ էր Սիմէոն սիւ-
նակեաց) շատ ետքը գրուած է հայերէն (էջ 629)
գույրով, լինակ, լեռնակ, անշատաւ կը
նաւորները միայն կը յիշէ։ և Ստեփանիս այս
նկատմամբ ըրած ժամանակագրական վերլուծի
յոյն թարգմանիկն յանցանքն է։ (Ման. Հեղ.)

2 Ներէ մեզ գերմանացի քննադատ՝ յիշե-
ցնելը թէ հին Եկեղեցւոյ սահմանը ուղած
է խիստ ամփոփել։ քանի մը հարց ոչ եկեղեցի
կը կազմեն և ոչ եկեղեցւոյ ճշմարիտ վարդապե-
տութեան աւանդապաշտէն։ Ի հին հարց սուա-
տնուն (pseudo) Յուստինոս, Լակտանտիոս, և
յարեւելեայ սուրբ Յակովբ Մօրնքի զայս կը
քարոզեն, բայց իբրև վարկած կամ կարծիք և
ոյնչ աւելի։ Իրենց կարծեաց հիմն աս կը գնեն
թէ աշխարհս վեց օրուան մէջ ստեղծուեցաւ, և
Աստուծոյ առջև հազար տարին իբրև որ մի է,
ուրեմն և այլն։ Ագաթանգեղոս Զփնէն առած
է՝ երկայս աս կարծիքը, որուն խօսքը գնեմք հոս։
«Չի ամենայն վարդապետք և իմաստունք այսպէս
ասեն, թէ ի նմանութիւն վեց աւուր եդեալ է
զաշխարհս Աստուծոյ» և ի կատարածի վեց հա-
զար ամիս լուծանի» (Ճռ. Բ. — Ժովով. Խորգի.)

3 Եւթներորդ գարուն սկիզբը մեկնութիւն
մի է Դանիէլեան շարաթական ամաց և անոնց
հոլովմանցը։ (Ման. Հեղ.)

Չանն¹ էր՝ եօթներորդ գարուն սկիզբը
501ին պիտի իյնար. ապա ուրեմն եթէ
Ագաթանգեղոս աս տարիէն ետքը զրած
ըլար՝ դժուարաւ կը միացընէր եօթ-
ներորդ գարուն մուտքը և հազարամեայ
թագաւորութեան սկիզբը իրարու հետ։
Յայսմ միայն կրնանք համաձայնիլ Ստի-
տինիայ թէ Սրբոյն մահուան հանգա-
մանակ և եղանակին նկատմամբ յայտ-
նի ստուգութեամբ տեղեկութիւն պակ-
սելով, հեղինակին զեռ անծանօթ էր
Չեմոն կայսեր (474-494) ատենի եղած
Սրբոյն նշխարաց գիւտը։ Բուն գրուած-
քին մէջ գործածուած դիպուածական
ժամանակակէտն աւելի հաստատուն է
և ճիշդ՝ արտաքին վկայութեամբ։ Սաւ-
ման է, ընդ որ անդր յիշ ալ, սուրբ
գրոց 412ին ձեռնարկուած հայ թարգ-
մանութիւնը, հեղինակին յիշատակած
օրինակները ամենանման են աստուա-
ծայնչիւն թարգմանութեան. նոր թարգ-
մանութենէն ետքը հետագայ փոփո-
խութիւն մը ենթադրել չատ ստոյգ բան
չէ։ Ապահովագոյն Սաւման մ'ալ յետ
որոյ յիշ ալ Մովսէս Խորենացւոյն
(459-484) և Հազար փարպեցւոյն (485)
Ագաթանգեղոսի գրուածքին վրայ ու-
նեցած ծանօթութիւնն է։ կրնանք

1 Ասիկայ Անատոլիոսն 277ին գրած ինն-
տասներեկաց շրջան է։ Եթէ Հայք 353 տարին
յորուժ չորս իննետասներեկաց բոլորեցաւ ի-
րենց երկհարեւեակ (200) շրջանի դարագլուխ
սեպեցին, ասոր պատճառն աշխարհիս սեղծ-
մանին ինչուան 532ին զատական մեծ շրջանին
11 անգամ բոլորելը միայն կրնայ ըլլալ։ Աշխար-
հիս ստեղծման առաջին տարին կ'ըլլայ Քրիստոսի
առաջ 5500 տարին, որ Ափրիկանոսի հին սիւղ-
քնակութենէն երկու ամբ կը տարբերի։ Ինչ
որ կրնայ գուշակուել Տիւրքիէի լուծութենէն
(Recherches sur la Chronologie Arménienne
I. 47) Հայք սակէ դուրս բան չէին ճանաչար։
Իրը յայտնի է արեւելեան քրիստոնէից զատկա-
կան շրջանաց գործածութեան հետամուտ եղա-
ղին (Հեղ. Ման.)։ — Գերմանացւոյն յիշած Ա-
նատոլիոսն Լառդիկիոյ սուրբ եպիսկոպոսն է,
որ երրորդ գարուն մէջ նախ յԱղեքսանդրիա իր
հայրենիքը ծաղկեցուց և ծաղկեցաւ գիտու-
թեամբ և ի մասնաւորի նոր պղատնական ի-
մաստասիրութեամբ։ 270ին ձեռնարկեցաւ է-
պիսկոպոս։ Զափուան խան և չափաբերական զը-
րուածք մը իրեն կ'ընծայեն հմուտք։ (Թագի-
նէ)։

ճիշդ ժամանակակէտ մը որոշել՝ եթէ քննենք գործոյն հոսթիւնը :

Մենք մեր քննադատութեան մէջ հայ Ազաթանգեղոսի փարիզեան օրինակին յայտնի ծանօթութիւնը խորհրդով մէկդի թողուցինք, զոր կ'ախորժիմ յիշատակել բուն լանկուայի բառերով ծանօթութեան ենթադրեալ ճշդութեանը համար . « Ազաթանգեղոսի ձեռքերնիս հասած հայ օրինակն յունարենն է՝ հայ թարգմանութիւն է՝ Եզնիկ երէց եօթներորդ դարու մատենագրին ձեռքով եղած, որ այլ է յեզնրկայ կողմացուց հինգերորդ դարու մատենագրէ : Կ'երևնայ թէ Եզնիկ Կոմիտաս կ'աթողիկոսին ատեն Հռիփսիմեայ նշխարաց առջի գիւտին առթիւ թարգմանութեան ձեռք դարկեր է » :

Աս տեղեկութենէն զգուշանալու է : Ինչուան հիմայ աս նիւթիս մէջ հմուտ դատաւորք՝ հայերէն Ազաթանգեղոսի ոճոյն մէջ ոչ միայն թարգմանութեան հետք մը չեն տեսած՝ այլ և անոր բնագիր ըլլալուն յայտնի ապացոյցներ : Ազաթանգեղոսի անուամբ ծպտեալ մատենագիրն ճիշդ մեր դրած ժամանակին կ'իյնայ, ուստի անյարմար էր Հայոց համար գրելի գրքին մէջ յունարէն լեզու գործածել, իսկ ով որ Ազաթանգեղոս այնպէս կ'ընդունի ինչպէս որ ինքը կ'աւանդէ՝ պէտք է որ ընդունի միանգամայն, թէ կրնայ ըլլալ որ Ազաթանգեղոս իր երկասիրութիւնը ասորի կամ յոյն լեզուով գրած ըլլայ, և եթէ ստուգիւ հաւովմայեցի էր՝ լատին լեզուով ալ կրնայ գրած ըլլալ, որովհետեւ ըստ այսմ Ազաթանգեղոս 73 տարի յառաջ է քան զգիւտ հայկական տառից : Արդ Հայերը այս գրքին յոյն օրինակ մը կը ճանչնան՝ ամենայն կերպով համոզուած թէ աս է բնագիրն՝ իսկ հայերէնը թարգմանութիւն . իսկ ծանօթութիւնը յայտնաբարբառ թուական մը կը հաստատէ . կարծեմ թէ անոր հեղինակն Եզնիկ երիցուն նմանանիւթ գրուած մը տեսեր է և զայն առեր խառնակեր է : Եթէ Եզնիկ երէց 618ին ծաղկած ենթագրենք, ինչ որ Ազա-

թանգեղոսի յոյն թարգմանչին ժամանակին և ազգայնութեան վրայ խորհրդածեցինք՝ իրեն գեռ աւելի կը յարմարի . որով ճշմարտութեան հակառակ չէ կարծել որ փարիզեան օրինակին դրական ծանօթութիւնը ոչ թէ Ազաթանգեղոսի գրքին յունական տուչութեան հայ ենթադրեալ հեղինակին վրայ, այլ հայ բնագիրը՝ ի յոյն թարգմանող բուն մատենագրին վրայ է :

Ազաթանգեղոս երկասիրութեան արտաքին կերպարանացը հեղինակը չէ, իր ոճը լայն է և ճոխ կրկնաբանութեամբ . աս նկատմամբ բաղդատեալուն (Գլ. 69 - էջ 126) նշանաւոր հատուածները : Այս կրկնութիւնը ստեպ կ'ըլլան երբ յաւելուածով մը պատմութիւնը կ'ընդհատի և դարձեալ կը շարունակուի . և իրաւքնէ կրկնութիւնները մեծաւ մասամբ նախընթաց հատուածոց մէջ գործածուած բառերով կը ձևանան, և այնպիսի կերպով թէ յաւելուած և թէ կրկնաբանութիւն կ'ըլլուի որ ընթերցողն կը կարծէ թէ նոր բան կը ճառուի, որով պատմութիւնը կ'երկըննայ միայն : (Գլ. 92 - էջ 168) կը պատմուի թէ ինչպէս Թագաւորն և բոլոր զիւհաբք վիրապէն ելած Գրիգորի դիմացը կ'երթան, (Գլ. 94 - էջ 171) Գրիգորի քարոզութիւնը կը սկսի և (Գլ. 108 - էջ 545) դիւմամբ կը խորհրդածուի թէ թագաւորն չէր ուզեր զատուիլ Գրիգորէն : (Գլ. 110 - էջ 549) կը պատմէ թէ « Անկանէին (Իսխանք են) և աղաչէին առաջի սրբոյն Գրիգորի . խնդրէին զքօշկութիւն գտանել . . . Իբրև եկն եհաս Ելեալ ի բանդէ վիրապին խոստանանողն Գրիստոսի Գրիգորիւս, հասանէր ի տեղի վկայեցեղոյն՝ իբրև ի տեսութենէն Աստուծոյ, ի մի վայր ամենեքեան ժողովէին . այսամտեալք ամենեքին, ի տեղին հասեալք յայտնեցան : Եւ Թագաւորն խոզացեալ մեծաձայն ճշել, գնչել, հնչել, բոխոհնելով փրփրացեալ, զիզեալ զկնճճակերպ երեսգըն, լեալ ի նմանութիւն չորքոտանոյ, ընթացեալ յեղեգան բնակեալմ գաղանայն ի մի-

չոյ՝ հասանէր յայն տեղին ։

« Իսկ երանելին Գրիգորիոս յաղօթս կացեալ, խնդրէ յամենապարգևէն Աստուծոյ առ մի նուագ՝ ոչ զկերպարանացն հարուածելոցն առողջութիւն, այլ զմտացն ունկնդրութիւն, վարդապետութեանն զգաստութիւն, առնուլ ՚ի միտ զասացեալն Աստուծոյ պատգամացն ։ Եւ լեալ բժշկութիւն այսչափ միայն, քաջ լսել և ՚ի միտ առնուլ և համարձակ խօսել ։ » Հօս հեղինակն զիւրաւարները խօսեցրնելով կը մատնէ ինք զինքն թէ կարևոր պարագայ մը մոռցնէ թէ պատմելու, այսինքն թէ զիւրաւարները նորէն խելքի և խօսքի տէր եղեր էին, և դարձեալ աղբիւրին հաստուածը կը շարունակէ ։ Ամբողջ (Գլ. 110 - էջ 548-551) յաւելուած է, որ ըստ ինքեան գերակատար ժամանակով պիտի պատմուէր. պատմութեան շարունակութիւնը 111 գլխոյն սկիզբէն էջ 550 իրքն սկսան քառալեւ — կը սկսի, թաղաւորին խողակերպ ըլլալը կրկնելով, որուն պատճառաւ արդէն պատմութիւնը ընդհատեր էր. Նոյնպէս Լուսաւորիչ երեք անգամ զժողովուրդը կը յորդորէ սրբոց վկայարաններ շինելու (Գլ. 108 - էջ 542. Գլ. 111 - 551 էջ Գլ. 121-568), որովհետեւ պատմիչն առջի անգամ հոգևոր խրատուցը վրայ խօսելու ատեն և երկրորդ անգամ Գրիգոր Լուսաւորիչի տեսիլքը ստորագրելու միջոցն խօսքը ընդհատեր էր. Նոյնպէս երեք անգամ կը պատմուի թէ Լուսաւորիչ առանձնացեր էր և կը ճգնէր, երեք անգամ ժողովրդեան աղաչանքով երբեմն կը թողու առանձնութիւնը և դարձեալ ՚ի նոյն կը դառնայ (Գլ. 155-158 - էջ 630-636) ։ Ե՛սխործի մասնաւորապէս թագաւորին խողացեալ վիճակին վրայ խօսել (Գլ. 98 - էջ 165. Գլ. 109 - էջ 548. Գլ. 123 - էջ 572), որովհետեւ յայտնի հասարակաց կարծիք մ'էր, թերևս չկրնանք ըսել թէ այսպիսի կրկնութիւնը համանման ընտիր աղբիւրներէ անհոգ քաղելուն պըտուէր ըլլան, բայց զոնէ ալբերաց քննութեամբ աչքերնիս կը բացուի այն

յաւելուածոց վրայ որ հեղինակն ըրեր է մէկ կամ միւս աղբերէն ։

Ագարաւիգեղոս երկու աղբիւր ունի — Այս կրկնութեանց ցանկէն դուրս են Տրդատայ կրկին հրովարտակները (Գլ. 57 - էջ 106. Գլ. 57 - էջ 110) ։ Որոց առաջինը կը յորդորէ որ հպատակները աստուածոց պաշտաման մէջ եռանդուն ըլլան, երկրորդ հրովարտակը գրբիւս տոնեայս կը յիշէ, այլով մասամբ նոյն խմատը կը կրկնեն երկուքն ալ Մէկ հրովարտակէն ՚ի միւսն անցնելու միջոցն առանակարճ է, ուստի կրնան այլ և այլ աղբիւրներէ ըլլալ ։ Մինչդեռ երկրորդ հրովարտակը անոճ է, առաջինը իր նախերգանաց մէջ Արամազդ, Անահիտ և Վահագն աստուածոց օգնութեան կը դիմէ, և անով աստիճանաբար կը մօտենայ Գրիգորի առաքելական շանիցը վրայ ամբողջ գրքէն պատմած գիպացը, որոնք այնու նշանաւոր են զի հայ զիւրաւարութեան վրայ ճոխ տեղեկութիւններ կ'աւանդեն ։ Նոյն կարգէն է՝ զոնէ մասամբ, ինչ որ նախերգանաց կերպէն կ'իմացուի (Գլ. 21 - էջ 49), նախընթաց զլուխներուն մէջ պատմած Լուսաւորչայ վկայարանութիւնն ալ ։ Երկու հրովարտակները կը զատուին իւրաքանչիւր պարբերութեամբ մը, որ համառօտիւ ինչ որ կանխաւ պատմուած էր (Գլ. 55 - էջ 103), այսինքն Տրդատայ ամբողջ իր թագաւորութեան միջոց Պարսից հետ ըրած պատերազմունքն՝ կ'ամփոփէ և կը գառնայ պատմելու ինչ որ Տրդատ 13 տարւոյ մէջ գործեր էր՝ Գրիգորի վիրապն անցնելուն ատեն ։ Յայտնի է թէ ասով հեթանոս Տրդատայ և սրբայն Գրիգորի զուգահիշ. պատմութիւնը կը կիցուի, որ գրքին ամբողջ առաջին մասին մէջ արտունակուեցաւ Ահաւասիկ ապացոյց մ'ալ թէ երկրորդ հրովարտակն ուրիշ նոր աղբիւրէ մը կը բղխի ։ Աղբերաց այլ և այլ ըլլալուն դեռ հզօրագոյն ապացոյց են պատմութեան մէջ զտնուած բազում և անլուծանելի հակասութիւնները ։ Նոյն գրոց առջի մասին մէջ կը յիշատակուի երեք անգամ թէ Գրիգոր Արտաշատու վիրապին մէջ 13

տարի անցուց (Գլ. 54 - էջ 108. Գլ. 56 - էջ 105. Գլ. 57 - էջ 110) : Իսկ ետքը 15 տարի կ'ըսէ և ան ալ երեք տեղ (Գլ. 90 - էջ 166. Գլ. 96 - էջ 176. Գլ. 101-184). վերջինները այն հաստուածէն են որ սրբոյն Հռիփսիմեայ և իր ընկերացը փոխադրութիւնն և սըրբոյն Գրիգորի անկէ անբաժանելի ճախարան քարոզութիւնը կ'աւանդէ : Աս մասն յայտնապէս ոչ թէ առաջին՝ այլ ուրիշ աղբիւրէ կը բխէ : Յայտնի հակասութիւն մը կայ 'ի (Գլ. 127 - էջ 580) , ուր յետ պատմելոյ թէ աւարտեցան շինուածք վկայարանաց՝ կ'ըսէ . « Սոյնպէս և ամենայն մարդիկն՝ որ էին բազմութիւնք կուտեալք , յիւրաքանչիւր ախտից թօթափեալք . ոմանք բորոտք , և ոմանք անդամալոյծք և դոսացեալք , և ջրգողեալք որովայնիւ և դիւահարք և գոնճացեալք և պատաղրուք » : Ինչուան հօս խօսքը դիւահարաց վրայ միայն էր , և 'ի (Գլ. 89 - էջ 165) համառօտիւ պատմուած էր թէ « Նաև ամենայն մարդիկ որ 'ի քաղաքին էին՝ նոյն օրինակ դիւաբալք մոլեգնէին . և անհնարին կործանումն 'ի վերայ աշխարհին հասանէր » : Հռիփսիմեանց նշխարաց փոխադրութեամբոյ պատմութեան մէջ դիւահարք մեծ դեր կը խաղան , մինչդեռ հօս անցողաբար ուրիշ շատ հիւանդաց հետ կը յիշուին միայն : Ասիկայ բոլորովին տարբեր տեղեկութիւն մը կ'ակնարկէ : Ի Գլ. 127 - էջ 591. ՃԺ. Գլ. քանի մը ընդհանուր բառերէն ետքը , որոնք Հայաստանի դարձն 'ի քրիստոնէութիւն կը յիշատակեն , կու գայ վերոյիշեալ նշանաւոր մասն որ Լուսաւորչին իւրաքանչիւր հայ զաւրուի մէջ ըրած առաքելական արդեանցը վրայ կը խօսի : Անմիջապէս քի մը առաջ պատմեց թէ ինչպէս վայրենի խոյ փոխուած Տրդատ թագաւորն մարդկային կատարեալ կերպարանքը նորէն կ'առնուր : Բայց այս թագաւորն խոզի կերպարանօք Հռիփսիմեանց նշխարաց փոխադրութեան փառաւոր կտորն կը ձևացընէ , որ ասով

վայելուչ վախճան մ'ալ կ'ունենայ : Պէտք է խոստովանել թէ հօս աղբերաց փոփոխութիւն մը կը նշմարուի և զանազան ախտաժետաց բժշկութեան համար գործածած բառերով 'ի Գլ. 127 ուրիշ աղբիւր մը կը սկսի , այսինքն է Ագաթանգեղոսի առջի մասին մէջ արդէն գործածած աղբիւրն :

Գարձեալ մեծ հակասութիւն մ'է երբ կ'ըսէ (ի Գլ. 158 - էջ 638) « Իսկ թագաւորն շատ ազաւեսաց զԳրիգոր վասն հանապազորդ առ նմա կալոյ , զի ընդ ինքեան չրջեցուցէ . որում ոչ հաւանեալ չառնայր յանձն , այլ յանապատ տեղիւն հաճեալ բնակութեամբ , պահովքն կոխել զինքն , զի մի տացէ հպարտութեանն բարձրանալ կոխել զինքն » , մինչդեռ (ի Գլ. 165 - էջ 650) առանց խնդրոյ՝ թագաւորին հետ կ'ուղեկցի 'ի Հռովմ և հօն , առանց խօսք մ'ալ ըսելու այս նկատմամբ , կայսերական տան պատիւները յանձն կ'առնու : Տրդատայ առ մեծն Կոստանդիանոս երթալը պատմող ամբողջ հատուածն առջի պատմութեանց աղբիւրէն տարբեր աղբիւր մ'ունի : Յաւելուած ըլլալուն արտաքին ապահով վկայ մ'է նոյն հատուածին նախընթաց պարբերութիւնն , որ կ'ըսէ թէ Գրիգոր « զամենայն աշակերտելովքն չրջէր » և հաստատէր զնոսա կալ 'ի պատուիրանին ճշմարտութեան » , և հատուածն լմննալէն վերջն ալ պատմութիւնը նայնիմաստ պարբերութեամբ և գրեթէ նոյն բառերով դեռ կը շարունակուի : Արդ այս փոքրիկ հատուածին մէջ (Գլ. 163-168 - էջ 645-658) ինչուան հօն որ կ'ըսէ « Եւ մեծն Գրիգոր էառ չրջել ընդ աշակերտեալն յառաջագոյն , հաստատէր զնոսա 'ի ճշմարիտ քարոզութիւնն » , գրեթէ երեք անգամ՝ Հռիփսիմեանց նահատակութիւնն և անոնց նշխարաց փոխադրութիւնն կը յիշուի : Իսկ 167 գլխոյն վերայ - էջ 654 , ետքը առիթ պիտի ունենանք խօսելու :